

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI**

TAHRIRIYAT HAY’ATI

Bosh muharrir: prof. Nabiye D.H.

Bosh muharrir o‘rinbosari:

f.-m.f.d. Bekpulatov I.R.

Mas’ul kotib: dots. Ne’matova Y.O.

Tahririyat hay’ati a’zolari:

prof. Bahriddinova B.M.

prof. Bo‘riyev O.B.

prof. Yoziyev L.Y.

prof. Jabborov A.M.

prof. Jabborov X.J.

f.-m.f.d. Imomov A.A.

k.f.d. Kamolov L.S.

prof. Kuchboyev A.E.

prof. Mengliyev B.R.

prof. Normurodov M.T.

prof. Nurillayeva Sh.N.

prof. Nurmanov S.E.

p.f.d. Oripova N.X.

prof. Ochilov A.O.

prof. Tojiyeva G.N.

prof. To‘rayev D.T.

prof. Umirzakov B.Ye.

prof. Xayriddinov B.X.

prof. Xolmurodov A.E.

prof. Choriyev S.A.

prof. Shodiyev R.D.

prof. Shodmonov N.N.

prof. Erkayev A.P.

prof. Ernazarova G.X.

prof. Eshov B.J.

prof. Qurbonov Sh.Q.

prof. Qo‘yliyev B.T.

prof. Bekmurodova G.H.

prof. Imanova G.T.

prof. Bobonazarov G‘.Y.

prof. Shukurov O.M.

prof. Yusupova A.Sh

f.f.d. Imomova G.M.

dots. Ro‘ziyev B.X.

dots. Eshqorayeva N.G‘.

dots. Xolmirzayev N.S.

dots. Hamrayeva Y.N.

dots. Rizayev B.X.

dots. Nashirova Sh.B.

f.f.f.d. Musayeva D.T.

**Maxsus son
2024**

QarDU xabarleri
Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal

Muassis: Qarshi davlat universiteti

Jurnal Qashqadaryo viloyati

Matbuot va axborot boshqarmasi

tomonidan 2010.17.09 da

№ 14–061 raqamli guvohnoma

bilan qayta ro‘yxatdan o‘tgan.

Musahhihlar:

Shodmonova D.E.

Tursunboyev B.N.

Pardayeva D.R.

Sahifalovchi:

Yuldoshev D.N.

Texnik muharrir:

Raxmatov M.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarorlari bilan fizika-matematika, kimyo, biologiya, tarix, falsafa, siyosatshunoslik, filologiya, pedagogika-psixologiya va iqtisod fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

**Jurnal 2009-yilda tashkil
etilgan.**

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili: 180003, Qarshi,
Ko‘chabog‘, 17. Qarshi davlat universiteti,
Filologiya fakulteti binosi, 107-xona.

Telefon: 97-222-10-80

TelegramID:

https://t.me/Qardu_Xabarlari2024

Elektron pochta: qardu_xabarlari@mail.ru

Veb-sayt:

<https://qarshidu.uz/oz/page/ilmiy-jurnal-NEW>

**Yiliga 4 marta
chop etiladi.**

Jurnaldan olingan materiallarga “QarDU xabarleri” jurnalidan olindi”, degan havola berilishi shart. Mualliflardan kelgan materiallar egalari qaytarilmaydi.

MUNDARIJA

TARIX

Komilov S.S. Mustaqillik yillarida Shahrisabz shahrining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida mahallarning oʻrni va roli.....	4
Djurayev R.X. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda chorva mahsulotlarining eksporti: holat, muammo va natijalar.....	8
Joʻrayev A.R. Qarshi davlat universitetida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish tadbirlari va erishilgan yutuqlar.....	11
Joʻrayev I. Qashqadaryo viloyati mahallalarida aholi bandligini taʼminlash (tarixi va rivojlanish tendensiyalari).....	14
Ernazarov A.X. Gʻuzor bekligining tarixiy-geografik tasnifi (A.Mayev maʼlumotlari asosida).....	19
Rasulova I.A. Butunittifoq favqulodda komissiyasi (VCHK)ning tashkil topishi haqida ayrim mulohazalar.....	23
Xasanov A.M. Tarixiy madaniy merosni asrash – dolzarb mavzu.....	27
Eshov B.J. Janubiy Oʻzbekistonda davlatchilik va shahar madaniyati.....	31

SIYOSATSHUNOSLIK

Qarshiyev N.O. Siyosiy partiyalar faoliyatining tashkiliy jihatlari.....	37
Nasrullayev I. Modernizatsiya nazariyasiga nisbatan mavjud yondashuvlar tasnifi.....	42

FILOLOGIYA

Begimqulova D. Ingliz va oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi namunalarida reduplikativ shakllarning qoʻllanilishi.....	49
Saʼdullayeva M.S. Mahmud Qoshgʻariyning “Devoni lugʻotit-turk” asarida keltirilgan oʻgʻuz lahjasidagi polisemiyalarning tasnifi.....	54
Tojiyeva G.N., Jumanova S.X. Ingliz va oʻzbek tillarida kiyim-kechak nomlarini oʻrganishning ahamiyati va qiyosiy tahlili.....	61
Qahharova D.A. Lirikada koʻngil timsolining genezisi va tarixiy takomili.....	66
Imomova G.M. Tarixiy muhit va badiiy tasvir.....	72
Sattorzoda X.S. Adabiy- estetik qarashlar va ijodkor biografiyasi (Pirimqul Qodirov ijodi misolida)	76
Avaznazarov O.R. Alisher Navoiyning epik poeziyasida yoʻl obrazi.....	81
Xoʻjayev A. Faqiriy lirikasida maʼrifatparvarlik va milliy qadriyatlar tasviri.....	88

PEDAGOGIKA

Boymuratov F.X. Arxitektura-qurilish chizmachiligi fanini oʻqitishda talabalarning kognitiv qiziqishlarini rivojlantirishning metodik asoslari.....	94
Iskandarova G.P. Taʼlimni raqamli transformatsiyalash sharoitida maktab rahbarlari shaxsiga qoʻyiladigan umumiy talablar.....	99
Raxmatullayeva Sh.Z. Boshlangʻich taʼlimda matn ustida ishlash orqali nutqiy koʻnikmalarni rivojlantirishga doir oʻquv topshiriqlari tavsifi.....	107
Sobirova N.Z. Ona tili taʼlimi jarayonida etimologik tahlilning innovatsion texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi.....	112

domla rahbarligida “Adabiy tanqidda mahorat masalalari” (1971) mavzuda ilmiy izlanish olib bordi. Gulchehra Imomova esa “Tipik milliy xarakter yaratishda badiiy nutqning o‘rni”(1993) mavzusida ilmiy tadqiqot bilan ilm sohasida chinakamiga o‘rin egalladi. Hassos olimning adabiyot dunyosida badiiy hamda ilmiy tafakkurning yuksak darajada shakllanganligini ilm yo‘lida ekan daraxtlari mevasi bo‘lmish shogirdlari misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Ustoz shogirdlarini umri davomida olimning hammaslagi va suyana oladigan farzandlari qatorida ko‘rib keldi. Ularga hamisha o‘z yo‘lini topishda madadkor bo‘la oldi. Bu esa uning oliy insoniy fazilatlariga ega bo‘lganligidan darak beradi.

Xulosa. Adib estetik qarashlarida aks etgan xotiralari, biografik xarakterga ega bo‘lgan estetik qarashlari deyarli har bir asariga ma‘lum ma‘noda ta‘sir o‘tkazgan. Ijodkor badiiy estetik konsepsiyasini belgilashda, uning uslub va mahoratini aniqlashda yozuvchi biografiyasini turli aspektlarda tekshirish talab etiladi. Shu boisdan, Pirimqul Qodirov badialari va suhbatlarida aks etgan xotiralari, qolaversa, yaqin insonlari, ustozlari va shogirdlari hamda boshqa ko‘plab tarjimai holi bilan bog‘liq bir qator omillar ijodkorning estetik idealini shakllantirishga xizmat qilgan.

Mazmun-mohiyatiga ko‘ra ijodkorning ko‘rgan-kechirganlari, yaqin insonlari, o‘qigan kitoblari, do‘stlari va ustozlari bilan bogliq xotiralar turkumlanib, alohida shaxobchaga ajratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adizova O.” Sharl Ogyusten de Sent-Byov-biografik metod asoschisi” // “O‘zbekistonda xorijiy tillar” ilmiy-metodik jurnal. № 4/2019., (245-251) -250-bet
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent:O‘qituvchi, 2002.
3. <https://xabar.uz> “Haq so‘z uchun kesilgan boshlar”
4. Qodirov P. “Adabiyot yaxshilikdan yashnaydi” / “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasi, 2009-yil 28-noyabr
5. Qodirov P. Qalb ko‘zlari. – Toshkent: Ma‘naviyat-2001-yil
6. Qodirov P. Til, tarix, muhabbat. // “Yoshlik” jurnali, 1989-yil. 5-son, 41-bet
7. Qodirov P. Yashashning ma‘nosi. // Sharq yulduzi, 1990-yil, 12-son
8. Rahimjonov N. Istiqloq va bugungi adabiyot. –Toshkent: O‘qituvchi, 2012. 15-bet.
9. Rasulov A. Ilmi g‘aribani qumsab. –Toshkent: Ma‘naviyat, 1998-yil, 29-bet
10. Umurov X. Adabiyot nazariyasi. // Darslik. – Toshkent: “Sharq” matbaa-nashriyoti, 2005.

ALISHER NAVOIYNING EPIK POEZIYASIDA YO‘L OBRAZI

Avaznazarov Odiljon Rahmatulloyevich,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Qarshi davlat universiteti doktoranti (DSc)

odiljon.avaznazarov@gmail.com

ORCID 0000-0002-2883-5857

UDK 894.35-1(045)

Annotatsiya. Yo‘l – adabiyot tarixida eng qadimgi va qiymatli timsollardan biri. Badiiy adabiyotda yo‘lchi, yo‘l ko‘rsatuvchi, tush, safar, sinov, manzil va boshqa ko‘plab timsollardan iborat obrazlar galereyasida yetakchilik maqomidagi bu timsol poetikasini chuqur tadqiq etish adabiyotshunosligimizning dolzarb masalalaridandir. Ushbu maqolada dastlab “Xamsa” dostonlari tadqiqi bo‘yicha navoiyshunoslikdagi ba‘zi muammolarga e‘tibor qaratildi. Shuningdek, ilk bor Alisher Navoiy dostonlaridagi yo‘l obrazi falsafiy-badiiy mohiyatiga ko‘ra tadqiqqa tortildi. Ushbu obraz geografiyasi tadqiq qilinib, muallif epik poeziyasida keng qo‘llangan yo‘l obrazi, avvalo, mazmun-mohiyatiga ko‘ra tabiiy-moddiy yo‘llar hamda majoziy-ma‘naviy yo‘llarga ajratildi. Tabiiy-moddiy yo‘llar yo‘nalishiga ko‘ra gorizontall hamda vertikal yo‘llarga ajratildi. Tadqiqot natijasida qahramonlarning gorizontall yo‘llar bo‘ylab harakatlanishi asar sujet chizig‘ini shakllantirishda muhim funktsiya bajarishi, vertikal yo‘llar esa ma‘naviy-ruhiy uruj bilan aloqador ekani aniqlandi. Shuningdek, vertikal yo‘llar ko‘lami gorizontall yo‘llar ko‘lamidan ancha keng ekani, bu yo‘l geografiya sarhadlaridan chiqib ketishi asoslandi. Alisher Navoiy dostonlaridagi yo‘l obrazining badiiy talqinlari tadqiq qilindi. Muallif epik poeziyasida keng qo‘llangan ushbu obraz poetikasida Qur‘oni Karim, hadisi sharif, tasavvuf manbalari hamda salafilar ijodiy tajribalarining ta‘siri

borligi ochib berildi. Shuningdek, Navoiy bu ijodiy tajribalarni rivojlantirgani, yo'l obraziga istiora usuli bilan o'nlab yangidan-yangi ma'nolarni yuklagani asoslab berildi.

Kalit so'zlar. Qur'on, hadis, tasavvuf, doston, poetika, obraz, istiora, yo'l, geografiya, vertikal yo'llar, gorizontal yo'llar, badiiy talqin.

THE SYMBOL OF THE ROAD IN ALISHER NAVOI'S EPIC POETRY

Abstract. The Road is one of the most ancient and significant symbols in the history of literature. Within the gallery of images in artistic literature – such as the traveler, guide, dream, journey, trial, destination, and many others – the road holds a leading position. A deep investigation into the poetics of this symbol is one of the pressing issues in literary studies. This article initially focuses on certain challenges in Navoi studies related to the analysis of the Khamsa epics. Additionally, for the first time, the image of the road in Alisher Navoi's epics has been analyzed based on its philosophical and artistic essence. The geography of this image has been studied, and the road, extensively employed in the author's epic poetry, has been categorized primarily into natural-material and symbolic-spiritual roads according to its content and meaning. The natural-material roads are further divided into horizontal and vertical paths based on their direction. The study found that the horizontal movement of characters along roads plays a crucial role in shaping the plotline of the work, while vertical roads are associated with spiritual and psychological ascent. Furthermore, it was established that the scope of vertical roads is significantly broader than that of horizontal roads, often extending beyond geographical boundaries. The artistic interpretations of the road image in Alisher Navoi's epics were thoroughly examined. It was revealed that the poetics of this image, widely employed in the author's epic poetry, was influenced by the Quran, Hadith, Sufi sources, and the creative experiences of predecessors. Moreover, it was substantiated that Navoi not only developed these creative experiences but also enriched the image of the road with dozens of new meanings through the use of metaphorical techniques.

Keywords. Koran, Hadith, Sufism, epic, poetics, image, metaphor, road, geography, vertical roads, horizontal roads, artistic interpretation.

Kirish. Navoiyshunoslik tom ma'noda fan sifatida shakllanganidan buyon Alisher Navoiy epik poeziyasi xususida ko'p va xo'p tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, matnshunoslikdan tortib poetika ilmiga qadar bu yo'nalishda hali hamon hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar oz emas. Dastlab ana shunday muammolardan biriga to'xtalamiz. Darsliklarda ko'rsatilishicha, "Xamsa" 25617 baytdan iborat [10]. Biroq Navoiyning zamondoshi, shogirdi Xondamir "Xamsa"ning 27000 baytdan iborat ekanini ta'kidlaydi [13:91]. "Odamu-sh-shuaro" nisbasi bilan ulug'lanuvchi Rudakiy bizgacha yetib kelgan ming bayt atrofidagi asarlari bilan ming yildan buyon adabiyot tarixidan munosib o'rin egallab kelayotganini xotirga keltirsak, "Xamsa"ning bugungi nashrlari hamda Xondamirning ma'lumoti orasidagi 1387 baytlik tafovut kichkina hajm emasligi, kelajakda matnshunoslikda Xondamir keltirgan fakt jiddiy tekshirilishi kerakligi anglashiladi.

Alisher Navoiy dostonlarida poetika ilmi nuqtayi nazaridan tekshirilishi lozim bo'lgan muammolar ham talay. Chunki ushbu asarlarda e'tibordan chetda qoldirgulik biror detal mavjud emas, ularda qo'llangan har bir tushuncha, obraz, tilga olingan har bir mavzu mohiyati juda chuqur va keng. Biz tadqiq etishni maqsad qilgan yo'l, yo'lovchi, safar va manzil mavzusi ham shunga doxil. Yo'l – adabiyot tarixida eng qadimgi va qiymatli timsollardan biri. Badiiy adabiyotda yo'lchi, yo'l ko'rsatuvchi, tush, safar, sinov, manzil va boshqa ko'plab timsollardan iborat obrazlar galereyasida yetakchilik maqomidagi bu timsol poetikasini chuqur tadqiq etish adabiyotshunosligimizning dolzarb masalalaridandir. Yo'l obrazi tadqiqi Navoiy poetikasida Qur'oni Karim, hadisi sharif, tasavvuf manbalari hamda salaflar ijodiy tajribalarining ta'siri ko'lamini ochishga, shuningdek, ijodkor novatorligi qirralarini aniqlashga imkon beradi.

"Haqiqiy yozuvchi uchun har bir yangi kitob shu paytgacha erishilmagan bir narsaga intilish uchun boshlang'ich nuqta bo'lishi kerak. Shu paytgacha hech kim qilmagan yoki kimlardir harakat qilgan-u, lekin erisholmagan narsaga qo'l uzatishi kerak", – degan edi Ernest Xeminguey [3:33-34]. Haqiqatan, turkiy adabiyotda hech kim forsiy "Xamsa"lar va "Mantiq-u-tayr"ga munosib, barkamol javobiya ayta olmagan edi va bu

nuqtani ilk bor Navoiy zabt etdi. Ammo ulug' mutafakkir dostonlarining poetik kamoloti sirlarini to'la kashf etish uchun haligacha yangidan yangi tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda. Jumladan, navoiyshunos Sultonmurod Olim "Xamsa"ning ilk dostonidan tashqari to'rt dostonni falsafiy-tasavvufiy asar sifatida baholab, ularda "Lisonu-t-tayr" dagidan farqli ravishda irfoniy g'oyalar, tasavvufiy istilohlar ochiq-oydin ishlatilmagani, hayotiy, ya'ni insonlar o'rtasida kechgan voqealar zamiriga singdirib yuborilganini ta'kidlab, navoiyshunosligimizda haligacha bu to'rt dostonning tasavvufiy motivatsiyasi amalga oshirilmaganiga diqqat qaratadi [11:93]. Fikrimizcha, *yo'l – yo'lovchi – safar – manzil* obrazlari galereyasining kompleks tahlili Navoiy dostonlari poetikasidagi hali kashf etilmagan qirralarni ochish barobarida ilmdagi ana shu muammoni ham hal qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tarixiy-qiyosiy, diniy-tasavvufiy, hermenevtik, fenomenologik hamda statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Homerning "Illiada" va "Odissey" asarlari orqali ham bilish mumkinki, yo'l antik davr adabiyotidayoq yetakchi obrazlardan bo'lgan. Turk adabiyotida ham faol qo'llangan bu obrazning har jihatdan kamoloti, shubhasiz, hazrat Alisher Navoiy ijodida ko'zga tashlanadi. Bizningcha, mutafakkir epik poeziyasidagi yo'l obrazini quyidagi uch yo'nalishda tadqiq qilish maqsadga muvofiq:

1. *Yo'l obrazi geografiyasi.*
2. *Yo'l obrazining falsafiy mohiyati.*
3. *Yo'l obrazining badiiy talqinlari.*

Dastlab yo'l obrazi geografiyasi xususida bahs yuritamiz. Akademik Izzat Sulton "Navoiyning qalb daftari" asarida ijodkorning hayoti davomida bosib o'tgan yo'llari xaritasini bergan edi. Ulug' mutafakkir hayotida ma'lum darajada iz qoldirgan bu yo'llar geografiyasi va ularni bosib o'tish xronologiyasini tekshirish navoiyshunoslikni boyitgan. Albatta, Navoiy dostonlari qahramonlari bosib o'tgan yo'llarni keng ko'lamda tadqiq etish ham ko'p masalalarga oydinlik kiritadi. Shu sababli dastlab Navoiy dostonlaridagi yo'llar xaritasiga doir tasnifotimizni keltiramiz.

Avvalo, dostonlardagi yo'llarni mazmun-mohiyatiga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- I. *Tabiiy-moddiy yo'llar;*
- II. *Majoziy-ma'naviy yo'llar.*

Tabiiy-moddiy yo'llar xususida. Yo'l – harakat. Harakat esa geografiyani taqozo qiladi. Bunda *ibtido – jarayon – intiho* mavjud bo'ladi. Bunday yo'llarni *yo'nalishiga ko'ra* ikki toifaga ajratish mumkin:

1. *Gorizontal (yotiq) yo'llar* – yer yuzi bo'ylab bir nuqtadan ikkinchi bir nuqtaga olib boruvchi;
2. *Vertikal yo'llar* – tik ko'tariluvchi, yoki tushuvchi.

Dostonlardagi yo'llarning bunday tasnifi juda muhim. Negaki qahramonlarning gorizontal yo'llar bo'ylab harakatlanishi asar sujet chizig'ini shakllantirishda muhim funksiya bajarsa, vertikal yo'llar ruhiy uruj bilan aloqador. Vertikal yo'l ko'lami gorizontal yo'llar ko'lamidan juda keng bo'lib, bu yo'l geografiya sarhadlaridan chiqib ketadi. Shunday bo'lsa-da, "geografiya" atamasini qo'llashni ma'qul ko'rdik. Bunda u keng ma'noda bo'lib, yuqoridagi har ikki turli yo'llar nazarda tutiladi.

Gorizontal yo'llar. Qahramonlarning bir makondan boshqasiga harakatini, asar sujet chizig'ini shakllantirishdagi rolini ko'rsatuvchi ushbu yo'llarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- a) *Sahro va cho'llardan o'tuvchi;*
- b) *Tog', g'orga olib boruvchi;*
- d) *Suv yo'llari: muhit, daryo, dengizdan kechib o'tuvchi;*

e) Shaharlar, mamlakatlarni bog'lovchi.

Gorizontal yo'llarni barcha dostonlarning asosiy qismida uchratish mumkin. Qahramonlar xarakteri, muallifning estetik ideali asosan ana shu yo'llarda sodir bo'ladigan voqealarda, konfliktlarda ochila boradi.

Shu o'rinda bir jihatga alohida diqqat qaratib o'tish kerak. Dostonlarda qahramonlar faqat Xuroson yoki Movarounnahr doirasida emas, balki butun dunyo bo'ylab harakatlanadilar. Navoiyning qahramonlari Turon, Eron, Chin, Hind, Yunon, Arab, Arman va hokazo yurtlardan. Ya'ni gorizontal yo'llarning geografik doirasi juda keng. Bunga sabab sifatida bir nechta argument ko'rsatish mumkin:

1. *Adabiy an'ana.* Navoiyning salaflari ham o'z "Xamsa"laridagi adabiy qahramonlarni dunyoning turli xalqlaridan tanlaganlar.

2. *Muallifning jahoniy tafakkuri.* Bu xususda navoiyshunos Abduqodir Hayitmetovning mana bu fikrlari e'tiborga molik: "Sab'ayi sayyor" dostonida Navoiy yetti iqlim kishilarini, ya'ni Yevropa, Hindiston, Misr, Xitoy, Eron, Movarounnahrlik qahramonlar va sayyohlarni tasvirlar ekan, bunda shoir bir mamlakat, bir xalq doirasida emas, jahon miqyosida fikr yuritadi, butun dunyo xalqlari taqdiri, muammolari haqida bosh qotiradi. Ushbu dostonning monumentalligi ulug'vorligi shunda" [15:103].

3. *Xalqlar do'stligi g'oyasi.* Hayitmetov boshqa bir o'rinda Navoiyning epik poeziyasidagi ishq-muhabbat tasviri xususida fikr yuritarkan shunday deydi: "shoir sevgida har qanday milliy cheklashlarning dushmani bo'lganini, izchil ravishda turli xalqlar o'rtasida do'stlik, hamkorlik g'oyalarini ilgari surganini ko'ramiz. Chinlik yigit Farhodning arman qizi Shiringa muhabbat qo'yishi, uning otashin sevgisi Shirin tomonidan e'zozlanishi, Navoiy dostonlarida turli xalq va mamlakatlarning vakillari – arabistonlik Layli, Majnun, eronlik Bahrom, xitoylik Dilorom, yunonistonlik Iskandar kabilarning yorqin obrazlari yaratib berilgani – bular hammasi Navoiy she'riyatining ma'naviy sof va yuksak bo'lganiga dalildir" [15:39].

Vertikal yo'llar xususida. Qahramonlarning ruhiy yuksalishi va ma'naviy kamolotini tasvirlovchi vertikal yo'llar Navoiy asarlarida, asosan, Allohga intilishning ramzi sifatida tasvirlangan. Ushbu yo'llarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

a) *yerdan ko'kka chiquvchi;*

b) *ko'kdan yerga enuvchi;*

d) *ko'kdan ko'kka yo'nalgan;*

e) *yerdan lomakongacha eltuvchi.*

Masalan, "Hayratu-l-abror"da ko'ngilning sayri, "Xamsa"ning bir nechta dostonidagi Me'roj talqinlarida shunday yo'llarni uchratish mumkin. Xususan, "Lisonu-t-tayr"dagi qushlar vodiylarni gorizontal ketma-ketlikda emas, balki spiralsimon vertikal harakatda bosib o'tadi [12:11]. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ba'zida gorizontal yo'llar vertikal yo'llarga ulanib ketadi. Jumladan, Me'roj tasvirlari berilgan boblarda buni uchratish mumkin.

Majoziy-ma'naviy yo'llar xususida. Navoiy asarlarida yo'l faqat geografik tushuncha sifatida emas, balki inson hayoti, ma'naviy va ruhiy izlanishlar, hamda Allohga yaqinlashuvning timsoli sifatida ham tasvirlanadi. Ijodkor yo'l obrazining badiiy talqinini Qur'on va hadislar, qolaversa, tasavvuf falsafasi g'oyalari bilan boyitgan. Bu, ayniqsa, ma'joziy-ma'naviy yo'llar tadqiqida yaqqol seziladi. Dostonlardagi yo'l obrazi bu jihatdan markaziy va chuqur ramziy ahamiyatga ega bo'lib, muallif ijodiy va falsafiy qarashlarini yorituvchi asosiy elementlardan biri hisoblanadi. Majoziy-ma'naviy yo'llarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. *Shariat bilan aloqador yo'llar:* basmala yo'li, Haq yo'li, kufr yo'li;

2. *Tasavvuf bilan aloqador yo'llar:* Nuri Muhammadiya yo'li; talab yo'li, ishq yo'li, ma'rifat yo'li, istig'no yo'li, tavhid yo'li, hayrat yo'li, faqr yo'li, fano yo'li, baqo

yo'li;

3. *Badiiy ijod jarayoniga aloqador yo'llar*: so'z yo'li, xamsanavislik yo'li, xayol yo'li, tush yo'li, sinov yo'li va hokazo.

Endi yo'l obrazining falsafiy mohiyati va badiiy talqinlari masalasiga e'tibor qaratsak. O'zbek adabiyoti mumtoz namunalarining aksariyatida bu timsol ishtiroki ko'zga tashlanadi. Qur'ongacha bo'lgan ilohiy kitoblar hamda Qur'onda ham yo'l bilan bog'liq holatlar talay. Aytish joizki, Qur'on poetikasi hamda hadislar Navoiy asarlari poetikasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Bu ijodkorning kichik lirik asarlaridan tortib epik poeziyasigacha kuzatiladi. Jumladan, g'azallar strukturasidan joy olgan begona baytda, albatta, nasihat, hikmat mazmunidagi badiiy fikr ifoda qilingan. Adabiyotshunoslikda g'azalning bu bayti bozgasht (qaytish), gardish [6:48], begona bayt, qistirma bayt [5:62], lirik chekinish [14:110], mav'iza bayt [4:7] kabi maxsus atamalar bilan yuritiladi. Fikrimizcha, ushbu baytda ko'pincha g'azalning umumiy mavzusidan chetga chiqib, biror bir falsafiy fikrning keltirilishi "she'rda hikmat bo'lishi kerak" mazmunidagi hadis bilan bog'liq. "Xazoyinu-l-maoniy" debochasida Navoiyning ayni shu prinsipga qat'iy rioya qilganiga ishora bor: "Va durudi noma'dud ul anbiyo halqasining xotamig'akim, inna-sh-she'ra lahikmatun va inna-l-bayona lasihrun nuktasi bila shuaro poyasin hukamo martabasig'a chekti-yu bayon rutbasin sehr manzilasig'a tortti". Demak, g'azal kompozitsiyasidan begona baytning joy olishi va unda biror falsafiy mushohadaning berilishi tasodifan qonuniyatga aylangan emas. Biz shu sababga ko'ra aynan Navoiy g'azallaridagi ushbu baytni *hikmat bayt* deb nomlashni ma'qul ko'ramiz.

Qur'onning Navoiy lirikasi va epik poeziyasiga ta'siri, ayniqsa, yo'l obrazining falsafiy mohiyati va badiiy talqinlarida yaqqol seziladi. Jumladan, Navoiy lirikasidagi "talab yo'li", "ishq yo'li", "rizo yo'li", "faqr yo'li", "fano yo'li", "adam yo'li", "din yo'li", "porso yo'li", "taqvo yo'li", "Haq yo'li", "Tengri yo'li", "vasl yo'li", "tuz yo'l", "najot yo'li", "himmat yo'li" "farog'at yo'li", "xonaqah yo'li", "xarobot yo'li", "hijron yo'li", "maqsad yo'li", "falak yo'li", "sarsar yo'li", "ko'z yo'li", "nazar yo'li", "sirishk yo'li", "vafo yo'li", "ko'ngul yo'li", "ovoralig' yo'li", "kufr yo'li", "o'zluk yo'li", "riyo yo'li" kabi o'ttizdan ortiq istioralar yo'lning mohiyatini ochishga, uning muallif badiiy niyatini yuzaga chiqarishda qanchalik muhimligini anglashga xizmat qiladi. Ulug' mutafakkir dostonlaridagi yo'llarni esa, avvalo, ikki guruhga ajratish mumkin:

1. *To'g'ri yo'l*. "Haq yo'li", "Xudo yo'li", "Tengri yo'li", "jannat yo'li", "din yo'li", "mazhab yo'li", "hidoyat yo'li", "karam yo'li", "tuz yo'l", "salomat yo'li", "itoat yo'li", "talab yo'li", "ishq-u muhabbat yo'li", "faqr yo'li", "fano yo'li", "adam yo'li", "irodat yo'li", "bexudlig' yo'li", "benavolig' yo'li", "junun yo'li", "lutf-u vafo yo'li", "vafo yo'li", "adolat yo'li", "musofir yo'li", "maktab yo'li", "hijron yo'li", "jonon yo'li", "shah yo'li", "satr yo'li", "so'z yo'li", "maxlas yo'li", "nafas yo'li", "dam yo'li", "ma'dalat yo'li", "ko'z yo'li", "qon yo'li", "aqba yo'li" kabi istioralarni ana shu guruhga taalluqli deyish mumkin.

2. *Egri yo'l*. "Najosat yo'li", "kufr yo'li", "zalolat yo'li" kabi istioralar esa egri yo'l timsoliga aloqador.

Badiiy obrazning kanonlaridan biri metaforiklik bo'lib, bu jihatdan yo'l o'ta keng imkoniyatlarga ega. Navoiy dostonlarida to'g'ri va egri yo'l tushunchalari atrofida qirqdan ortiq istioralar assotsiativlik hosil qilayotgani buning isbotidir.

Dostonlarda "to'g'ri yo'l" va uning antipotidan san'atkorona foydalanilishi bejiz emas. Chunki "to'g'ri yo'l" tushunchasi Qur'oni Karimda bevosita yoki bilvosita, ya'ni ishorat yo'li bilan eng ko'p zikr qilingan kalimalardan hisoblanadi. Jumladan, Kalomullohning olti o'rnida – "Baqara" (108-oyat), "Moida" (12, 60, 77-oyatlar), "Qasos" (22-oyat), "Mumtahana" (1-oyat) suralarida سَوَاءَ السَّبِيلِ (sawa: as-sabili) shaklida; bir o'rnida – "Ahqof" (30-oyat) surasida طَرِيقِ مُسْتَقِيمٍ (toriqim-mustaqim); ikki o'rnida –

“Fotiha” (6-oyat) hamda “Mumtahana” (1-oyat) suralarida الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمَ (as-sirota-l-mustaqima) shaklida, bir o‘rnida – “A’rof” surasida (16-oyat) صِرَاطُكَ الْمُسْتَقِيمَ (sirotoka-l-mustaqim) shaklida; besh o‘rnida – “Niso” (68, 175-oyatlar), “An’om” (126-oyat), “Fath” (2, 20-oyatlar) suralarida صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (siroto-m-mustaqima) shaklida; 18 o‘rnida – “Baqara” (142, 213-oyatlar), “Oli Imron” (101-oyat), “Moida” (16-oyat), “An’om” (39, 87, 161-oyatlar), “Yunus” (25-oyat), “Hud” (56-oyat), “Nahl” (76, 121-oyatlar), “Haj” (54-oyat), “Mo‘minun” (73-oyat), “Nur” (46-oyat), “Yosin” (4-oyat), “Shuuro” (52-oyat), “Zuxruf” (43-oyat), “Mulk” (22-oyat) suralarida صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (siroti-m-mustaqim) shaklida; 5 o‘rnida – “Oli Imron” (51-oyat), “Maryam” (36-oyat), “Yosin” (61-oyat), “Zuxruf” (61, 64-oyatlar) suralarida صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (sirotu-m-mustaqim); 1 o‘rnida – “An’om” (153-oyat) surasida صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا (siroti mustaqiman) shaklida keladi hamda istiora usuli bilan “payg‘ambar va siddiqlarning yo‘li”, “Allohning yo‘li”, “Allohgagina ibodat qilish”, “Allohning dini”, “haq din”, “Ibrohim dini”, “Islom”, “iymon keltirmoq” ma’nolariga ishora qiladi. Shuningdek, to‘g‘ri yo‘l noto‘g‘ri, egri yo‘l – zalolatga zid qo‘yiladi. To‘g‘ri yo‘lni topish zulmatdan nurga chiqishga tashbeh qilinadi.

Ulug‘ mutafakkirning ilk dostoni “Hayratu-l-abror”ning “Basmala” ta’rifiga bag‘ishlangan dastlabki bobidayoq yo‘l jiddiy badiiy funktsiya bajaradi. Quyida mana shu jihatni batafsil ko‘rib o‘tamiz.

Muallif “Bismillohir-rahmonir-rahim” jumlasini ipga, undagi har bir harfni esa noyob va bebaho durga tashbeh etadi:

Bismillohir-rahmonir-rahim,

Rishtag‘a chekti necha durri yatim [1:6].

Basmala bir necha durlar tizilgan yagona bir rishtadir. Bunda Navoiy rishta so‘zini birlik shaklda qo‘llash orqali tavhidga ham ishora qiladi.

Yirik durlarning tabiatdan parvarish topishi va ularning inson qo‘liga kelib tushishi uzoq muddatli hamda murakkab jarayon. Navoiy Basmala tarkibidagi har bir harfni durri yatimga tashbeh qilish orqali ularni Tangri parvarish qilgani hamda insoniyat uchun juda qimmatli ekaniga ishora qiladi. Qolaversa, bunday bebaho durlarning bir ipga tizilishi ham noyob hodisa.

Navoiyning ushbu tashbehida zarracha mubolag‘a yo‘q. Bu haqda kengroq mushohada qilish uchun ulug‘ mutasavvif Muhyiddin Ibn Arabiyning mana bu fikrlariga diqqat qaratmoq o‘rinli: “Qur‘on sirlarini biladigan oriflarning fikricha, har bir suraning boshidagi Basmala o‘sha suraning barcha sirlarini berkitib turadi. Shu ma’noda, Basmala suraning, ya’ni uyning eshigi hukmidadir. Zero, ma’nolar Basmala bilan ochiladi. Chunki Foti haning birinchi oyati Basmaladir. Foti haning ma’nosi esa “ochuvchi”dir. Biroq bu uy hamma uchun ochilmas” [7:29].

Najmiddin Umar Nasafiy “at-Taysir”da keltiradi: “Hazrat Payg‘ambar alayhissalom: “Qur‘onning kaliti basmaladir”, – deya buyurganlar. Rivoyatlarga ko‘ra, qalam Lavhu-l-mahfuzda yozgan ilk jumla Bismillohir-rahmonir-rahim bo‘lib, Alloh taolo Hazrati Odamga endirgan ilk so‘z ham shudir” [8:104].

Sharq mumtoz adabiyotining buyuk vakillari ilohiy jumlar badiiy talqiniga kirishganda, shubhasiz, Ibn Arabiy, Umar Nasafiy kabi mufasssirlarning chuqur ilmiy tahlillariga tayanishgan. Xususan, Nizomiy Ganjaviy “Panj ganj”ining ilk bayti Ibn Arabiy va Umar Nasafiy fikrlarining she’riy talqini ekani buning yaqqol dalilidir:

Bismillohir-rahmonir-rahim,

Hast kalidi dari ganji Hakim [9:1].

Ya’ni “Bismillohir-rahmonir-rahim – Hakim hikmatlar xazinasining eshigini ochuvchi kalitdir”.

Ko‘rib o‘tganimizdek, basmala o‘tmishda eshikka, kalitga o‘xshatilgan bo‘lsa, Navoiy salaflarining bu boradagi tajribalarini yanada rivojlantirdi, chuqur ma’no-

mazmunga, ilmiy va badiiy talqin tarixiga ega ushbu kalimani yangi bir shaklda vasf qildi.

Biz uchun eng muhim nuqta uchinchi baytdan boshlanadi. Chunki shu baytdan durmisol harflar tizilgan rishta ta'rifi boshlanadi va u keyingi bir necha baytda o'nga yaqin narsaga tashbeh qilinadi. Dastlab muallif "Bu ip go'yo marvarid o'tkazilgan jahon ipidir, yo'q-yo'q, jahon ipi emas, jon ipidir", – deydi:

Rishtasi xud iqdi jahon rishtasi,

Dema jahon rishtasi, jon rishtasi [1:6].

Rishta ta'rifida bir tashbehdan yangisiga ruju' badiiy usuli bilan o'tiladi. Jumladan, to'rtinchi baytda bu rishta boqiylik xazinasiga erishtiruvchi *tasbihga*, beshinchi baytda davlat va din o'ljasini tutqazuvchi *tuzoqqa*, oltinchi baytda Jannat bog'idagi kiyiklarni qo'lga kiritish uchun qo'llanadigan *arqonga*, yettinchi baytda jon suvi, balki tiriklik suvi oqadigan *ariqqa*, to'qqizinchi baytda ilohiy xazinani qo'riqlovchi *ajdahoga*, o'ninchi baytda eng yuqori Arshda o'rnatilgan *qandilga* tashbeh qilinadi. Rishta ta'rifida tashbehlarning qatorlashib kelishi, tadrijiy ravishda kuchaytirib borilishi nafaqat talqinni jozibador qiladi, balki eng so'nggi o'xshatishning naqadar salmoqli ekaniga kitobxonni tayyorlab boradi.

O'xshatishlarning eng yuqori nuqtasida "Xamsa"ga yo'l obrazi kirib keladi. O'n ikkinchi baytda basmala Vahdat xazinasiga olib boradigan *yo'lga*, yo'l bo'lganda ham *eng yaqin yo'lga* o'xshatiladi:

Yo'qki erur maxzani vahdatqa yo'l,

Yo'l-u ne yo'l, asru yaqin yo'ldur ul.

Ya'ni, "u Vahdat xazinasi sari bir yo'l, yo'l bo'lganda ham shunday yo'lki, eng yaqin yo'ldir!"

Muallif navbatdagi baytlarda ikki toifa – ahli qabul va ahli ra'd uchun bu yo'lning bor xatarlari va sinovlarini batafsil yoritadi. Bobdan anglashiladiki, shoir tavsif etayotgan, barcha birdek bosib o'tishga majbur bo'lgan bu sinov Yo'li – "Bismillah" kalimasi, mohiyatan najot va saodat dini – Islomdir.

Xulosa. Yo'l obrazi Navoiy asarlarining estetik va falsafiy chuqurligini ochib beruvchi asosiy ramziy unsurlardan biridir. Ulug' mutafakkir epik poeziyasini yo'l obrazi misolida tadqiq qilishda maqolada ilgari surilgan tasniflar juda samarali bo'lib, muhim natijalarga yo'l ochadi. Abdurauf Fitrat "Shoir-yozg'uchi san'atkorlikda ko'tarila borg'an sayin o'ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydir", – deydi [2:17]. Navoiyning epik poeziyasi misolida yo'l obrazini tadqiq qilish orqali ko'rish mumkinki, ulug' mutafakkirning ijodiy uslubi, estetik ideallari Qur'oni Karim, hadisi sharif kabi Sharq ma'rifatining mo'tabar meroslari, qolaversa, Ibn Arabiy, Umar Nasafiy, Nizomiy Ganjaviy kabi mutafakkirlar asarlari asosida shakllangan. Qolaversa, Navoiy bu ijodiy tajribalarni rivojlantirgan, yo'l obrazining yangidan-yangi ma'nolarini kashf qilgan. Ushbu timsol asosida mohiyati ochilgan Basmala bobi Navoiy dostonlarining kalitidir. Inson hayotidagi tanlovlar, ruhiy izlanishlar va ma'naviy kamolotni tasvirlash uchun ishlatilgan yo'l obrazi tasavvuf falsafasi va majoziy ifodalar bilan boyitilgan, bu esa Navoiy ijodining ulug'vorligini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 812 b.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар: Ж.4. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар / Масъул муҳаррир: Б.Қосимов. – Тошкент: "Маънавият", 2006. – 336 б.
3. Адибларнинг Нобель маърузалари. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2008. – Б.33-34.
4. Давлатов О. Маънолар хазинаси. 4-китоб. – Тошкент: "Tamaddun", 2021. – 312 б.
5. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: "Фан", 1983. – 168 б.
6. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: "Tamaddun", 2012. – 315 б.
7. Muhyiddin Ibn Arabi. Tefsir-i Kebir / Te'vilât. Cilt: 1. – İstanbul: Kitsan Yayınları, 2008. – 780 s.

8. Necmeddin Ömer en-Nesefî. et-Teysîr fi't-Tefsîr. Cilt: 1. – İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 2019. – 1246 s.
9. Nizomiy Ganjaviy. Maxzanul asror. Ilmiy-tanqidiy matn. – Boku: 1960. – B.1
10. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: “Tamaddun”, 2018. – 520 b.
11. Султонмурод Олим. “Лисон ут-тайр”: ошкор ва пинҳон бадийат // “Шарқ юлдузи”, 2021. – №7. – Б.93.
12. Султонмурод Олим. “Лисон ут-тайр”да фано талқинлари. “INFOLIB” ахборот-кутубхона журналі. №1 (33) 2023. – Б.11.
13. Xondamir. Makorimu-l-axloq. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 372 b.
14. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2015. – 328 б.
15. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1993. – 216 б.

FAQIRIY LIRIKASIDA MA'RIFATPARVARLIK VA MILLIY QADRIYATLAR TASVIRI

Anvar XO'JAYEV

TATU Qarshi filiali o'qituvchisi,

ORCID 0009-0008-1989-6093

anvarxujayev1974@gmail.com

УДК 894.375:392/395(045)

Annotatsiya. Xorazm jadidchilik harakati vakili, shoir Faqiriyning tuzgan devoni O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi. Bu devon Faqiriyning o'z qo'li bilan yozilganligi(avtograf) uchun shoir ijodining g'oyaviy va badiiy xususiyatlarini o'rganishda g'oyat ishonchli manba sifatida baholanishi kerak. Maqolada ushbu devondagi g'azallar, ruboiylar, muxammaslar orasida boshqa janrlar – masnaviy, musaddas, murabbalar kabi turli she'riy janrga oid asarlar tahlili va ma'rifatparvar shoirning ijtimoiy dunyoqarashi haqida so'z boradi. Mazkur devon shoirning XIX asrning oxiri – XX asrning 1914–1915-yillarga qadar bo'lgan ijod mahsuli bo'lib, tadqiqotimizning asosiy obyektidir. Maqolada o'zbek adabiyotshunoslarining shoir hayoti va ijodi to'g'risidagi tadqiqotlari tahlil qilindi. Maqolalardagi bahstlab masalalarga munosabat bildirildi.

Ilmiy adabiyotlardagi shoir ijodiga oid ma'lumotlar adabiyotshunoslikning so'nggi yutuqlariga tayanib tahlil qilindi, shuningdek, maqolalardagi Faqiriy hayoti va ijodi bilan bog'liq munozarali mulohazalarga munosabat bildirildi.

Kalit so'zlar. devon, ma'rifatparvarlik, diniy-ma'rifiy mavzu, milliy qadriyat, lirik janrlar, g'azal.

Abstract. This article describes focusing on the collected works (divan) of Faqiriy, a poet associated with the Jadid movement in Khwarazm. This divan is held in the manuscript collection of the Abu Rayhan Beruniy Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. The divan is an autograph, meaning it was written by Faqiriy himself. This makes it an exceptionally valuable source for understanding the poet's creative and ideological characteristics. The article examines various poetic genres found in the divan, including ghazals, rubaiyat, mukhammas, and other forms like masnaviy, musaddas, and murabbas. It also explores the social worldview of this enlightened poet. The divan represents Faqiriy's creative output from the late 19th century to the years 1914-1915, making it the primary focus of the study. The article analyzes existing research by Uzbek literary scholars on Faqiriy's life and work, addressing any controversial issues raised within those studies. The article analyzes information on Faqiriy's work, drawing on the latest advancements in literary studies. It addresses contentious views surrounding the poet's life and works.

Overall, this information is sufficient to pique a reader's interest and encourage them to explore the article in more detail.

Keywords. divan, enlightenment, religious and educational theme, national value, lyrical genres, ghazel.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning birinchi yarmida Xorazmda yashab ijod etgan ma'rifatparvar shoir Faqiriyning adabiy merosi birinchi navbatda o'zining mazmunan boy va shaklan xilma-xilligi bilan diqqatni tortadi. Faqiriy mumtoz she'riyatning rang-barang janrlari va turlarida ijod qildi. Shoirning devonidan g'azal, muxammas, musaddas, murabba, ruboiy, muammo, chiston, masnaviy, mustahzod va boshqalar o'rin olgan.

Shoir yashagan XIX asrning ikkinchi yarmi adabiyoti mavzularning xilmaxilligi, janrlarning turliligi bilan, eng muhimi, yangicha ijtimoiy qarashlar, ya'ni jadidchilik